

Tire eşmelerinde Devşirme Malzeme Kullanımının Düşündürdükleri

Elif KARABACAK*

ÖZ¹

Devşirme malzeme Anadolu'nun Türk Dönemi'nde sıklıkla tercih edilen bir yapı malzemesi olsa da bir mimari elemanın farklı bir yapıda yeniden kullanılması Anadolu'ya Türklerin yerleşmesinden çok daha önce, farklı coğrafyalarda da var olan bir uygulamadır. Bu kullanımın nedenleri ve sosyal-kültürel altyapısı ile ilgili olarak çok sayıda fikir ve tartışma söz konusu olsa da araştırmacılar arasında genel olarak devşirme malzeme kullanımının estetik kaygılı ya da yapı malzemesi olarak ihtiyaç odaklı bir uygulama olduğu görüşü hakimdir. Türk Dönemi'nde farklı işlevlerdeki yapılarda, çeşitli şekillerde kullanılan devşirme malzeme, çeşme yapılarında da tercih edilmiştir. Bu uygulamanın olduğu yerler ise genellikle Türk Dönemi öncesi yerleşim gören, ya da yakınlarında antik bir merkez olan bölgelerdir. Dolayısıyla Türklerin yerleşimi ile birlikte yeni iskan faaliyetlerinde antik yapı malzemeleri yeni bir kullanım alanı bulmuştur.

Bildirimizde konu ettiğimiz Tire, Küçük Menderes -Kaystros- Vadisi'nde yer alması dolayısıyla her dönem iskan görmüş bir kent olmuştur. Thira, Teira, Apeteria, Thyraia gibi isimlerle anılmış ve tarih boyunca bir çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Roma ve Bizans dönemlerinde Ephesos hinterlandında yer alan ve piskoposluk listelerinde adı geçen kent, 1302 yılında Türk hakimiyeti altına girmiştir. Dolayısıyla kentin antik yapı malzemesi de Türklerin bölgede hakimiyet sağlamasının ardından başlatılan inşa faaliyetlerinde ikinci bir kullanım görmüştür.

Tire'de yer alan "Peşrefli Köyü Çeşmesi", "Derekahve Çeşmesi", "İsabey Cami Çeşmesi", "Çatalçeşme", "Sülüklü Çeşme", "Yeğenağa Çeşmesi", "Yahşi Bey Cami Çeşmesi", "Çeşme Alanı Çeşmesi" gibi çeşmeler hem antik dönem hem de Bizans taş eserlerinin devşirme malzeme olarak kullanıldığı yapılarıdır. Bildirimizde Tire ilçesinde bulunan, sözünü ettiğimiz Türk Dönemi çeşme yapılarında kullanılan devşirme malzemelerin tanıtılması, kaynağının araştırılması ve bu uygulamanın kentin Türk dönemi öncesine ilişkin sunduğu veriler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tire, Çeşme, Devşirme, Mimari plastik, Bizans.

* Akdeniz Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, elifkarabacak@akdeniz.edu.tr, onekarabacak@gmail.com

¹ Bildiriler Özet kitabında "Tire Çeşmelerinde Devşirme Malzeme Kullanımı" olarak verdiğimiz başlığı daha anlamlı olacağını düşündüğümüz buradaki yenisi ile değiştirmeyi uygun bulduk. Sempozyum bildiri özetinde belirttiğimiz Doğanbey Cami ve çeşmesindeki Bizans Dönemi devşirmeleri ise aynı zamanda caminin çevre duvarında yer alması sebebiyle kapsam dışı bırakılmıştır.

Spolia in The Fountains of Tire

Elif KARABACAK*

ABSTRACT

Even if spolia were the preferable material frequently used in the Turkish period in Anatolia, reusing an architectural element in a different structure had been a substantial tradition, before the settlement of Turks in Anatolia. Even though there are variety of opinions and discussions concerning the reason and socio-cultural background to this frequent use of spolia, the prevailing opinions among researchers are the use of spolia for either aesthetic reasons or from the necessity in construction of the reuse of material. In the Turkish period, spolia found multifarious functions and amongst these, spolia was used in fountains. The locations where this re-use for fountains was common are generally those places which were settled before the Turkish period or places proximate to an ancient center. Accordingly, with Turkish settlement in the region, the ancient materials of constructions that were no longer in use, were re-used in new building activities from both choice and necessity. The location of study in this paper is Tire, in the Caystros-Kucuk Menderes Valley and a town that had a long history of settlement dating back to antiquity. The settlement has been called in the past: Theira, Teira, Arcadiapolis, Apeteria, Thyra, Thyraion and it has been occupied by numerous civilizations. The city, in the hinterland of Ephesus in Roman times, and recorded in the eparchy lists of Hierocles in Byzantine times, came under the domination of the Turks in 1302. In consequence the ancient construction materials in the town found a subsequent use in the construction activities under Turkish rule. In the construction of fountains in Tire such as: "Peşrefli Köyü", "Derekahve", "Çatalçeşme", "Sülüklü", "Yeğenağa", "Yahşi Bey Cami", "Hafsa Hatun" and "Süratlı" both ancient and Byzantine stone spolia are employed. The aim of this paper, is to introduce the spolia found in the fountains dating from the Turkish period in Tire, to investigate the sources of the spolia material employed and offer some evaluations on the Pre-Turkish Period using the data provided by the study of spolia in Tire.

Keywords: Tire, Fountain, Spolia, Architectural Sculpture, Byzantine.

21.Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumunda, sunumumuzda İzmir'in Tire ilçesinde gerçekleştirdiğimiz çalışmamızdaki saptamalarla, Türk Dönemi çeşmelerindeki devşirme malzemelerin yer aldığı örnekler sunulmuştur. Bildiri metnimizde ise seçilmiş söz konusu devşirme malzemelerin tanıtımının yanında, bu parçalardan yola çıkarak Tire'nin Orta Çağ Hristiyanlık geçmişi konusunda bir değerlendirme yapmayı amaçladık. Diğer bir deyişle "Tire Çeşmelerinde Devşirme Malzeme Kullanımı" bu yazımızın ana temasını oluşturmaktadır. Bu amaçla aşağıda ayrıntı ile verileceği üzere dokuz çeşme yapısı, mimari kurgularından çok içerdikleri malzemeleri ile sunulmaktadır².

Tire'nin antik dönemi ile ilgili yayınlarla karşılaştırıldığında şehrin Bizans Dönemi araştırmalarının pek fazla olmadığı görülür. Tüm tarihinde Efes ve Sart arasındaki yol güzergâhında stratejik açıdan önemli bir konumda olan Tire, Orta Çağda piskoposluk merkezi olarak da kayda değer bir yere sahip olmalıydı³.

Bu ayrıntıda Türk egemenliğinde Tire olarak adlandırılan yerleşimin öncelikle Orta Çağ Hristiyanlık Dönemi'nde diğer bir deyişle Bizans Çağı'ndaki adı konusundaki tartışmalara yer vermek yerinde olacaktır. Kentin isminin Antik Çağ'da Thyaira / Thyeira olduğu, Bizans Dönemi'nde ise Thyraion/Thyriaia olarak adlandırıldığı bilinmektedir (Meriç 2009, 95). Ancak kentin adı Thyriaia olarak Hristiyanlık Dönemi'nde piskoposluk listelerinde sadece Notaita 10'da geçmektedir. Daha önceki listelerde ismi geçen ve günümüzde Hisarlık ya da Arkacılar Köyü ile özdeşleştirilen Arkadiopolis'in, onuncu listede, 1216'daki sinod listesinde ilk kez ismi geçen Thyriaia ile birlikte yer alması akıllarda bazı soru işaretleri yaratmıştır (Darrouzes 1981: 108, 484). Thyriaia'nın tarih sahnesinde Arkadiopolis'in komşusu olarak mı yer aldığı, yoksa piskoposluk listelerinde yer alan bu iki ismin aynı yeri mi işaret ettiği tam olarak bilinmemekte ve bu konudaki tartışmalar sürmektedir. W. Ramsay Tire'nin çok büyük olasılıkla erken listelerde adı geçen Arkadiopolis'in yeni ismi olması gerektiğini, bu durumun kâtipten kaynaklanan bir yazım hatası olduğunu söylemektedir (Ramsay 1960,111-112). Ancak Keil ve Premerstein hem Tire hem de Arkadiopolis'in piskoposlarının isimlerinin listede ayrıca verildiğini aktararak bu iki piskoposluk merkezinin farklı yerler olduğunu düşünmektedirler (Keil-Premerstein 1911, 83). Honigmann ise Arkadiopolis için Arkacılar Köyü'nü önermiştir⁴. Arkacılar Köyü ve çevresinde son yıllarda saptanan kalıntılar bu öneriyi desteklemektedir (Külzer 2017,207) . Tire tarihi ile ilgili araştırmalar yapan Armağan burada iki farklı piskoposluk merkezi olabileceğini söyleyerek, Arkadiopolis'i doğrudan Hisarlık ile özdeşleştirmektedir (Armağan 2003, 31). Armağan ayrıca Akmescit yada Tekfurlu, Akyurt ya da Zeamet Kilise ve Osmancık yada eski adıyla Kiliseli köylerinin Bizans Dönemi'nde yerleşim gördüğünü ve buralarda kilise ve yerleşim kalıntılarının olduğunu ilave etmektedir. Tüm bunların dışında Kiel ve Premerstein 19.yy sonlarında bölgeyi ziyaret ettiklerinde günümüzde Bayındır'a bağlı olan Furunlu Köyü yakınlarında, tepede bir Bizans manastırının ve yerleşiminin izlerini gördüklerini, kilisenin adının Hagia Triada olduğunu ve yapının bazı bölümlerinin bölgede yaşayan Rumlar tarafından kazılarak ortaya çıkarıldığını aktarmış ve sözünü ettikleri bu yapının krokisini çizmişlerdir. Hatta araştırmacılar Furunlu Köyü'ndeki camide yer alan geyik motifli bir levha parçasından söz etmekte ve levhanın bu yapıya ait olması gerektiğini söylemektedir. Bir diğer belirledikleri kilise ise Tire Tren İstasyonu'nun 5 km kuzeybatısında yer alan, Efes-Larisa'sı olarak geçen Güzelimtepe'dedir. Ayrıca Kahveköy - olasılıkla bugün ismi değişmiştir- yakınlarında da kilise kalıntıları gördüklerini aktarmışlardır (Keil-Premerstein 1911,85).

² Araştırmamız kapsamında incelediğimiz çeşme örneklerinden üçü, Prof. Dr. Zeynep Mercangöz tarafından 12-13 Mart 2015 tarihinde Tire Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulmuştur. Yayınlanmamış olan bu bildiriye ilişkin görselleri benimle paylaşan hocama, metnin oluşumdaki katkılarından dolayı da ayrıca teşekkürlerimi sunarım. Diğer yandan arazi çalışmalarında beni yalnız bırakmayan ve desteğini esirgemeyen arkadaşım Uzman Sanat Tarihçi Meltem Erdul Mergen'e gönülden teşekkür ederim. Almanca kaynakların çevrilmesindeki yardımınları için Prof. Dr. Burhan Varkıvanç'a; Tire Müzesi'ndeki çalışmalarımıza verdikleri izin nedeniyle Tire Müzesi Müdürü Enis Üçbaylar'a; ilgileri için de Uzman Faruk Tekin'e ayrıca teşekkürü borç bilirim.

³ Kentin stratejik önemi konusunda bkz. (Buresch 1977, 216; Gürlü 2002, 90; Foss 1979, 29)

⁴ Honigmann'ın önerisinin iki ismin etimolojik açıdan benzerliğine dayandığı düşünülmektedir (Külzer 2017, 207).

Günümüzde kent merkezi olan ve yerleşim gören, ancak çok uzun süre Bizans hakimiyetinde olduğunu bildiğimiz bazı Batı Anadolu kentlerinde, şehrin Roma ve Bizans Dönem ile ilgili olarak çok az veri elimize geçmektedir. Bu veriler ise sıklıkla tartışmalı olan kentnin Bizans Dönemi'ndeki adı ve günümüze ulaşarak müzelerde sergilenen çoğunlukla küçük buluntulardan ibarettir. Ancak Türk Dönemi yapılarında kullanılmış ve çoğunlukla Roma ve Bizans taş eserlerinden oluşan devşirme malzemeler şehrin bu dönemleri ile ilgili olarak bize ipuçları vermektedir. Tire'nin Bizans Dönemi üzerine yaptığımız arazi çalışmalarımızda çok çeşitli ikinci kullanım öğelerine rastlanılmış ve başlangıç olarak devşirme malzemenin kullanıldığı çeşmeler seçilmiştir.

Tire'de 2017 yılının Temmuz ayında yaptığımız çalışmamızda günümüzde mevcut, dokuz adet devşirme malzeme kullanılmış çeşme örneği saptadık⁵. Bildirimize konu ettiğimiz bu dokuz çeşme örneğinde devşirme malzemenin iki şekilde kullanıldığını gözlemledik. Bu kullanımlardan ilki genelde Roma lahit/ostothekleri ve yalnız bir örnekte de Roma'dan devşirilmiş bir Bizans lahdinin yalak görevi görmesidir. Tek bir örnekte de bir Bizans sütun başlığının su teknesi olarak kullanıldığı görülmüştür. İkinci grupta ise devşirme malzemeler ayna taşı ya da yapı malzemesi şeklinde çeşme cephelerinde dikkati çekerler.

Tire-Selçuk arasında bulunan Büyükkale Köyü'nde yer alan İsa Bey Cami Çeşmesinde⁶ (Resim 1) , Tire merkezinde, Dua Tepe Mahallesi'nde bulunan Çeşme alanı Çeşmesi'nde⁷ (Resim 2) ve Bahariye Mahallesi, Çatalçeşme Sokak'ta bulunan Çatalçeşme 'de⁸ (Resim 3, Çizim 1) yalak olarak 2.-3. yüzyıllara tarihlendirilebilecek yarı işli girlandlı Efes mamülü Roma İmparatorluk Dönemi lahitleri kullanılmıştır.

Tire İtfaiye Meydanı'nda bulunan 1786 tarihli Yeğenağa Çeşmesi'nde de yalak olarak lahit kullanımı görülmektedir (Resim 4, Çizim 2). Üç yüzünde su bulunan bir meydan çeşmesi olan bu yapı, bildirimizde yer verdiğimiz diğer çeşme örneklerinden mimari bakımdan farklılaşsa da yalak olarak lahit kullanma geleneğini sürdürmüştür. Kullanılan Roma lahdi diğer örneklerdeki gibi yarı işli girlandlı Efes mamülü olsa da üçüncü bir kullanımı işaret etmesi bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Bunun nedeni yarı işli bir Roma lahdinin ön yüzünün Bizans Dönemi'nde tek şerit ile oluşturulmuş üç madalyon içinde, haç kolları damla şeklinde sonlanan üç malta haçı motifiyle süslenerek hristiyan lahit mezar geleneğine uygun hale getirilmiş ve olasılıkla da bu haliyle de gömü görmüş olmasıdır⁹. Hristiyanlaştırılmış bu lahit 19. yüzyılda bu çeşmede yalak vazifesi görmüştür. Dolayısıyla bu lahdin bir değil, bir kaç kez devşirildiğini söylemek mümkündür. Bezemesel açıdan benzer bir örnek Ödemiş Arkeoloji Müzesi'nde karşımıza çıkmaktadır (Mercangöz 1994, 22).

⁵ Bu metin Tire'deki çeşmelerin mimarisinden çok buralarda kullanılmış, Türk dönemi öncesi malzemelerin, devşirmelerin kullanımını esas almaktadır. Söz konusu devşirme malzemelerin Tire'nin geçmişi konusunda bize düşündürdükleri yazımızın konusunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla içerikte bu devşirmelerden bahisle kullanımların Tire'nin Bizans dönemine ilişkin bize sunduğu veriler değerlendirilecektir.

⁶ Köyün antik dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Meriç, 2009,75-80). İsa Bey Cami günümüzde atıl bir haldedir. 70'li yıllarda camiye yeni bir avlu duvarı inşa edilmiş ve camiye ait olan inşa kitabesi bu duvara eklenerek, caminin karşı tarafında bulunan çeşmenin yalağı olan Roma lahdi buraya çekilmiştir. Yapının kitabesi hakkında detaylı bilgi için bkz. (Yelken 1941,111-112). Lahit ölçüleri 195 x 80 cm olup, yükseklik 67 cm'dir. Gri mermerden yapılmış olan lahdin ön yüzü oldukça aşınmış bir haldedir. Girland üstlerindeki madalyonlardan ortada yer alan yarı işliken, yanlarda bulunanlarda yüzeysel olarak yapılmış 6 sivri yapraklı çiçek motifi bulunmaktadır. Girland çelenkleri düz yüzeysel olarak bırakılmıştır.

⁷ Bu çeşme Yıldırım Bayezid'in hanımı Hafsa Hatun'la ilişkilendirilmekteyse de doğrudan bir bağ kurulabilmesi bilimsel açıdan mümkün değildir. Çeşme Alanı Çeşmesinde kullanılan lahit 260 x 70 cm ölçülerinde, 92 cm yüksekliğindedir. Açık gri mermerden yapılmıştır.

⁸ Eser pek çok kaynakta 16. yüzyıla tarihlendirilmiştir ve Sadrazam Lütfi Paşa'nın vakıf eserlerinden biri olarak yer almaktadır (Tokluoğlu 1964,50; Ertekin 2007, 19-20). Ancak Sadrazam Lütfi Paşa'nın vakıfnamesinde çeşmeden doğrudan bahsedilmemektedir. Vakıfnamede Lütfi Paşa'nın yaptırdığı camiye (Lütfi Paşa Camii) iki yayladan su getirttiği ve bu suyu buradan çeşmelere taksim ettirdiği bilgisi bulunmaktadır (Ertekin, 2007,32). Lütfi Paşa Cami ve Çatalçeşme'nin günümüzde mevcut olan halleriyle konum açısından yakınlıkları bulunmamaktadır. Lahit 2.40 m x 90 cm ölçülerinde, 66 cm yüksekliğindedir. Lahdin kısa yüzlerinden birinde yer alan yazıt özenli bir işçilik göstermektedir. Sigma ve epsilonun klasik kullanımı dolayısıyla harfler tarihlendirme açısından 3.yüzyıldan öncesini işaret etmektedir. Bu konudaki yardımlarından dolayı Doç.Dr. Fatih Onur'a ve Arş.Gör. Hüseyin Uzunoğlu'na çok teşekkür ederim.

⁹ Genel olarak Roma imparatorluk lahitleri geleneğini sürdüren Bizans lahitleri sütunlu, frizli, yivli gibi tiplerde olsa da bu girlandlı lahitlerin de üzerlerine haç kazınarak kullanıldığı bilinmektedir. (Koch 2001,7; Koch 2007,155)

Söz konusu eser her ne kadar bir lahit kapağı olsa da, motifleri Yeğenağa çeşmesi lahdiyle aynıdır. Ancak ön yüzde yer alan madalyon içindeki haç motifli süslemelerin doğrudan benzerinin uygulandığı bir lahit kaynak taramalarımızda karşımıza çıkmadıysa da Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Misis Lahdi de benzer şekilde kullanılmıştır. Ön yüzünde farklı bezemeler içerse de, diğer yüzlerinden bu lahdin aslında Prokonnesos üretimi yarı işli girlandlı bir Roma lahdi olduğu anlaşılmaktadır¹⁰. Orta Bizans Dönemi'nde lahdin ön yüzüne madalyon içerisinde haç motifleri kazınarak bir anlamda hıristiyan inancı için uygun hale getirilmiş ve ikinci bir kullanıma sahne olmuştur (Aydın 2017, 36)¹¹. Benzer şekilde, Efes'te ele geçen yarı işli girlandlı Roma lahdine ait olduğu belirlenen bir parçanın da girland birleşim bölümlerine sonradan Latin haçı kazındığı görülmektedir (Russo 2006, 77). Dolayısıyla bu örnek de bu yarı işli girlandlı lahitlerin Bizans Dönemi'nde kullanılmış olabileceğini göstermektedir¹².

Günümüzde mevcut olanın yanında bu tür bir uygulamaya sahip olduğu bilinen ancak bugün farklı nedenlerle varlığını veya bu özelliğini koruyamamış çeşmeler de vardır. Bu örneklerden biri yalak olarak bir yarı işli girlandlı, Efes üretimi Roma lahdinin kullanıldığı Süratli Cami Çeşmesi'dir. Çeşme günümüze gelebilmişse de onarımlarda yapılan cephe ve zemin kaplamalarından dolayı çeşmenin yalağı, dolayısıyla da burada yer alan lahit algılanamamaktadır. Ancak çeşmenin önceki yıllarda çekilen fotoğraflarından yalak olarak lahit kullanımı olduğu anlaşılmaktadır (Geyik 2007:322)¹³. Benzer şekilde Alamadan Dede Türbesi yakınlarında bulunan Alaaddin Sultan Çeşmesi¹⁴ de günümüze gelememesine karşın, çeşmenin yayına girmiş eski fotoğraflarında yalak olarak bir lahit kullanıldığı görülmektedir (Armağan 2003:375). Tire Müzesi'nde yapmış olduğumuz araştırmalarımız sonucunda 198 envanter nolu lahdin, envanter kayıtlarında nereden geldiği bilgisi bulunmasa da, Alaaddin Sultan Çeşmesi'den müzeye getirilmiş olduğunu düşünmekteyiz (Resim 5). Tire Müzesi'nde sergilenen pek çok yarı işli girlandlı Efes mamülü Roma lahdi bulunmaktadır. Bu lahitlerin bir bölümünün iç kısmında çok yoğun kireç-kalker tabakası ile, su tahliyesi için açılmış olabilecek delikler mevcuttur¹⁵. Bazı lahitlerin dış yüzünde sudan kaynaklı aşınmalar söz konusudur¹⁶ (Resim 6). Dolayısıyla müzedeki lahitlerin bir kısmının müzeye farklı çeşmelerden getirilmiş olması kuvvetli bir ihtimaldir. 160 envanter numaralı lahdin müzeye geliş yeri "hastane arkasındaki çeşme" olarak yazılmıştır ancak arazi çalışmalarımız sırasında böyle bir çeşmeye rastlayamadık. 646 envanter numaralı lahdin geldiği Çoban Çeşmesi ve 161 envanter numaralı lahdin geldiği Bahçe Kahve önündeki çeşme de günümüzde yok olmuştur. 639 envanter numaralı lahdin müzeye geliş yeri ise Hamza Cami olarak yazılmıştır. Camide bugün herhangi bir çeşme mevcut olmasa da caminin bir alt sokağı Kızlar Çeşmesi Sokak olarak geçmektedir. Bu da bize burada günümüzde mevcut olmayan bir çeşmenin varlığını düşündürmektedir. Aynı Sultan Alaaddin Çeşmesi örneğinde gördüğümüz gibi Mısırlı Çeşme ve Gökçen Köyü'ndeki Ümmü Çeşmesi de mimari bakımından Çatalçeşme, Hafsa Hatun Çeşmesi gibi yalak olarak lahit kullanılmış çeşme örneklerine benzemektedir ve günümüzde bu çeşmelerde herhangi bir yalak bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu çeşmelerde de böyle bir uygulamaya gidilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

¹⁰ Misis lahdi hakkında detaylı bilgi için bkz. Aydın 2017.

¹¹ Bizans İmparatorluğunda lahit kullanımı hakkında detaylı bilgi için bkz. Deichmann 1967, Feld 1970, Pazaras 1988.

¹² Russo bu lahdin ikinci kullanımı için, üzerine kazınan latin haçının üslup özellikleri doğrultusunda 6.yüzyıl sonlarını ve sonrasını önermiştir (Russo 2006, 77, fig.6).

¹³ Yalak günümüzde görülmez ancak çeşmenin eski fotoğraflarından onun bir çocuk lahdi veya yarı işli bir ostotek olduğunu düşünmekteyiz.

¹⁴ Çeşme günümüze gelememiştir dolayısıyla isimlendirme konusunda Munis Armağan'ın aktardığı "Sultan Alaaddin Çeşmesi" isminin kullanılması uygun görülmüştür (Armağan 2003:375).

¹⁵ Tire Müzesinde bulunan 642 ve 661 envanter numaralı lahitler de bir çeşmede yalak olarak kullanılmış olmalıdır. Bunların dışında müzede sergilenen farklı lahitler de vardır. Bu eserler de aynı özellikleri göstermektedirler. Dolayısıyla onların da müzeye çeşmelerden getirilmiş olduğunu sanmaktayız.

¹⁶ Tire Müzesinde bulunan 661 envanter kodlu yazıtlı, yarı işli girlandlı Efes tipi lahit, içindeki yoğun kireç ve kalker tabakası, lahit yüzeyindeki su tahliye delikleri ve yazıtlı yüzde mevcut olan su hasarı nedeniyle bir çeşmede kullanılmış olmalıdır. Nitekim bu lahit A. Boeckh tarafından CIG 3028 nolu yazıt olarak 19.yy'ın sonlarında yayınlanmıştır (Boeckh, 1843, 3028). Lahdi ilk kez anan E. Chishull'dur. Söz konusu lahdi 1708 yılında bir yol kenarında görerek onun bir çeşmede kullanılmış olduğunu söylemektedir (Chishull 1728,8-10).

Tire'de çeşme yalağı olarak kullanılan lahitlerin hepsi yarı işli, girlandlı Efes mamülleridir¹⁷. Efes'te 2-3.yüzyıllarda bir lahit atölyesi bulunduğ¹⁸ ve burada seri halde yarı işli lahit üretildiği bilinmektedir (Koch 2001, 243). Yapılan çalışmalarla sadece antik dönemde değil, Efes Yamaç ev 2'de 6-7. yüzyıllara tarihlendirilen bir mermer atölyesi de tespit edilmiştir (Wefers-Mangartz 2011, 219). Ayrıca kent Anadolu'da bulunan ve yayınlarda ana grup olarak nitelenen dört yarı işli lahit üretim merkezinden biridir(Koch 2001, 228; Asgari 1977,354). Burada üretimin ne kadar devam ettiği bilinmese de Koch 3.yy ortalarında Küçük Asya'da lahit üretiminin devam etmediğini söylemektedir¹⁹. Yine de varolan yarı işli lahit stoklarının eritilmesi zaman almış olmalıdır. Genel olarak bakıldığında çeşmelerde yalak olarak lahit kullanılmasının işlevsel bir uygulama olduğu düşünülebilir ancak bu uygulamanın estetik durumu da göz ardı edilmemelidir. Bu lahitler her ne kadar yüksek sanat ürünü lahitler olmasa da dümdüz, dikdörtgen bir yalaktan daha fazla estetik değer taşıdıkları ortadadır. Herhangi bir ölçü standardı olmayan bu lahitlerin bazı çeşme nişlerine tam olarak sığması dolayısıyla bunların bir kısmının çeşmenin yapımından önce temin edildiğini ve bu malzemenin tasarımı etkilediğini söylemek mümkün olmaktadır²⁰.

Lahitlere benzer şekilde ostothekler de Tire çeşmelerinde yalak/su teknesi olarak kullanılmıştır. Molla Yokuşu Sokak'ta bulunan ve yapım tarihi bilinmeyen Sülüklü Çeşme'nin yalağının yan kısmında Roma dönemine ait girlandlı bir ostothekten²¹ oluşan ikinci bir yalak kullanılmıştır (Resim 7)²². Suyla olan teması sebebiyle epeyce yıpranmış ve yosunlanmış olan mermer ostothek, Tire çeşmelerinde kullanılan lahitlerin aksine yarı işli değildir (Resim 8). Çeşmenin ayna taşında ise merkezde bir rhombus ve dışında yer alan köşelerde yürek şekilli sarmaşık yaprakları ile yer yer üzüm salkımı olabilecek, ancak aşındığı için tam algılanamayan bitkisel bezemeye ve iç kısımda da spiral ve palmet motiflerine sahip, geç antik dönemin stil özellikleri gösteren bir levha devşirme olarak kullanılmıştır (Çizim 3). Levhayla benzer kompozisyonlara sahip örnekler 5-6.yüzyıl içinde değerlendirilse de, levhanın herhangi bir dini bezeme içermiyor oluşu seküler bir kontekse ait ya da daha erken tarihli olabileceğini de düşündürmektedir²³. Su teknesi olarak ostothek kullanılan diğer bir örnek ise 16.- 17.yüzyıllara tarihlenen Yalınayak Hamamı'nın, muhtemelen yapıyla çağdaş olan cephesinde yer alan çeşmedir²⁴. Son dönemlerde restorasyon gören yapının erkekler bölümünün girişindeki çeşmede su, oldukça yıpranmış olan beyaz mermerden yapılmış bir ostothek akmaktadır²⁵ (resim 9). Kullanılan ostothekler de lahitler gibi Efes üretimidir²⁶.

¹⁷ Efes tipi yarı işli girlandlı lahitlerin karakteristik özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Koch 2001, 234).

¹⁸ Anadolu'daki mermer yataklarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. (Monna - Pensaben 1977)

¹⁹ Genel olarak tüm atölyeleri kapsayacak şekilde, Roma lahitlerinin üretiminin sona ermesiyle ilgili kesin birşey söylene-memektedir. Ancak 3.yy'daki Pers işgalinin ardından bu lahitlerin üretilmesi ve ticaretinin yapılması pek mümkün bulunmamaktadır. (Koch, 2017, 346)

²⁰ Çatalçeşme ve Yeğenağa çeşmelerinde yalak olarak kullanılan lahitler çeşme nişine doğrudan oturmaktadır. Ne çeşmenin yan kenarlarında ne de lahitin yan yüzeylerinde ölçüsel bir uygunluk oluşturmak için herhangi bir kertme, kazıma, daraltma izine rastlanmamaktadır.

²¹ Ostotekler hakkında detaylı bilgi için bkz. (Asgari 1965; Korkut 1999)

²² Ostotek ölçüleri a.u 53 cm., ü.u. 45 cm, yükseklik bilinmemektedir.

²³ Benzer örnekler için bkz. Ulbert 1998: taf 119-3, Megaw 2007:247, W.E.Betsch 1970.

²⁴ Yapının 16. ya da 17.yüzyılda yapılmış olduğu ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır (Çakmak, 2002,80). Kuzeydoğu cephe üzerinde yer alan çeşmenin yapının duvarlarıyla organik bağı bulunmaktadır dolayısıyla yapıyla çağdaş olduğu düşünülebilir.

²⁵ Buradaki ostotek tip olarak girlandlı ve tam işli olmasına rağmen, Sülüklü Çeşme'deki örnekten stil bakımından ayrılmaktadır. Yalınayak Hamamı çeşmesinde kullanılan ostotekte daha yüzeysel olarak kazınmış girland çelenkleri ortada yer alan boğa başının üst kısmından çıkmaktadır. Oldukça yıpranmış olan örnekte boğa belki de yarı işli denebilecek özelliktedir. Ostotek 50 cm x 39 cm ölçülerinde, 31 cm yüksekliğindedir.

²⁶ Efes tipi ostoteklerin üretiminin 1.yüzyılda başladığı ve 2.yüzyılda da sürdüğü bilinmektedir (Koch 2001:225, Asgari 1977: 337)

Genel olarak bakıldığında Tire'nin Roma Döneminde Efes territoryumunda olduğu anlaşılmaktadır²⁷. Dolayısıyla çeşmelerde devşirme olarak kullanılan lahitlerin ya da osthoklerin Efes imalatı olması şaşırtıcı değildir. Düşünülmesi gereken ise bu eserlerin bu çeşmelere nerelerden getirildiğidir. Çalışmalarımız sırasında Tire merkezinde yer alan lahitli çeşmelerin Yeğenağa Çeşmesi hariç tamamının Güme Dağı eteklerinde, kentin güney kesiminde yer aldığı görüldü²⁸. Bu da bize muhtemelen kentin güneyinde bir nekropol alanının olabileceğini düşündürdü.

Efes lahitleri ve osthokleri her ne kadar ticareti yapılan ürünler olsalar da , yine de İzmir, Efes, Tire, Aydın, Kuşadası, Ödemiş gibi yakın çevrede daha fazla görülmektedirler²⁹. Dolayısıyla Efes tipi yarı işli lahitlerin çeşmelerde devşirme olarak kullanımı da yoğunlukla bu bölgelerde olmuştur. Kuşadası Kale içindeki Çeşme, Kuşini Mağarası yakınlarındaki çeşme³⁰, Bayındır Karahallili Köyü Çeşmesi, Birgi Bıçakçı ve Akmescit Çeşmeleri, Bergama Kasapoğlu Çeşmesi bu uygulamanın görüldüğü çeşmelerden bazılarıdır. İzmir'e gelen 19.yüzyıl seyyahlarından Moritz Busch, Türklerin yaşadığı bir mahallede birkaç lahdin hayvan yemliği ve sarnıç olarak kullandığını aktarmıştır (Pınar 2001, 230) . Ancak çeşme yapılarında devşirme malzeme kullanma geleneği sadece bu yöreye özgü değildir. Bursa'ya bağlı Büyükbalıklı Köyünde bulunan çeşme(Ötüken, 1996, s.123, t.19-2), Seyitgazi Müzesi avlusunda bulunan çeşme (Parman 2002, s.127), İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde Çinili köşkün önündeki bahçede bulunan çeşme³¹ (Eyice, 1975), Topkapı Sarayı Mustafa Paşa Köşkü altındaki çeşme (Eyice 1975, 653), İstanbul Kırkçeşme (Müller Wiener 1983, 369-382), Topkapı Sarayı Harem dairesi, gözdelere taşlığı altındaki çeşme (Tezcan 1989, res.386) bu uygulamanın Anadolu ve İstanbul'daki örneklerinden sadece bir kaçıdır.

Tire çeşmelerinde devşirme malzeme sadece yalak değil, ayna taşı olarak cephe üzerinde de kullanılmıştır. Bu kullanımının örneklerinden biri Yahşi Bey Cami'sinin avlu duvarında bulunan duvar çeşmesidir (Resim 10). Çeşmede ayna taşı olarak bir Bizans levhası kullanılmıştır. Stil ve kompozisyon özellikleri bakımından 10-11.yy'lara tarihlendirilebilecek levha ile benzer süslemeye sahip diğer bir örnek İzmir Agorası'nda bulunmuş olup, İzmir Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir (Mercangöz 2002, 93). Levhanın bir başka benzeri ise Söke Bağarası Hastane Çeşmesi'nde ayna taşı olarak kullanılmıştır (Yılmaz 2016, 290, foto.12) Ancak bu çeşmedeki levha diğerlerinden her ne kadar süsleme kompozisyonu aynı olsa da işçilik bakımından farklıdır. Kazımların çok yüzeysel olması bu parçanın ya tam işli olmadığını ya da daha farklı bir zaman diliminde sözünü ettiğimiz diğer örneklerle öykünerek yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bağarası'ndaki bu çeşmeler 1891-1923 arasındaki dönemde, Rumlar tarafından yapılmış sivil mimarlık eserleri olarak değerlendirilmiş olmaları dolayısıyla³², Yahşi Bey Cami çeşmesindeki örneği gören bir Rum taş ustası tarafından taklit edilerek yapılmış olabileceği düşünülebilir. Cephe üzerinde devşirme malzeme kullanımının görüldüğü bir diğer çeşme ise Peşrefli Köyü'nde bulunmaktadır (Resim 11). Köyde yer alan çeşmede iki parça Bizans dönemi taş eseri devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Bunlardan biri bir templon arşitravı diğeri ise bir levha parçasıdır (Çizim 4 ve 5). Her iki taş eser de Orta Bizans Döneminin karakteristik kompozisyonlarını içermektedir³³.

²⁷ Meriç 2009, 19; Keil-Premerstein 1911, 82; Evren 1985,18.

²⁸ Yeğenağa Çeşmesi diğer lahitli çeşmelere göre kuzeydoğuda kalmaktadır.

²⁹ Bkz. Koch 2001,161. Diğer yandan Efes lahitleri Samos, Pamphylia, Kilikia, Suriye, Yukarı İtalya, Roma ve Campania gibi uzak çevrelerde de bulunmuştur. (Koch 2001,159,234; Koch, Sichtermann 1982,492).

³⁰ Kuşini Mağarası aynı zamanda Efes'teki mermer yataklarından biridir (Atalay 1976, 13).

³¹ Bildirimizde tanıttığımız örneklerden farklı bir uygulamaya sahip olan çeşme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Eyice 1975, s.648-649)

³² 275 Nolu Söke Şeriyeye Sicillerinde "Hristiyan Bağarası Karyesi" ve "İslam Bağarası Karyesi" şeklinde ifadeler geçmektedir. (Özdemir 2009, 31,41,123,129).

³³ Arşitravin altta kalan bölümünde birbirine düğümlerle bağlanan üç adet çift şeritli daire yer almaktadır. Bu dairelerin içinde sırayla çarkifelek, haç ve çiçek motifi bulunmaktadır. Benzer örnekler için bkz. Parman 2002, 99, 100; Temple 2011, 552; ΠηennaΣ 2000, 460; Meinardus 1974, 75. Bu yayınlarda bu motiflerin görüldüğü taş eserler Orta Bizans Dönemi içerisinde değerlendirilmiştir. Bir diğer devşirme malzeme olan levha parçasının benzeri için bkz. (Dennert 1995: Taf 52-4; Pazaras 1988, 34; Alpaslan 1998:245, resim 5).

Derekahve'de bulunan çeşmede ise Orta Bizans Dönemine ait bir sütun başlığı su teknesi olarak kullanılmıştır³⁴ (Resim 12). İmpost tipte olduğu belirlenen sütun başlığının form açısından benzer bir örneği Tire Müzesinde sergilenmektedir³⁵. Bu tip sütun başlıklarına Batı Anadolu'da Orta Bizans Dönemi boyunca sıklıkla rastlanmaktadır.

Yazımızın başında bahsettiğimiz, Keil ve Premerstein gibi araştırmacıların çalışmaları dikkate alındığında Tire'nin Bizans Dönemi'nde yerleşim gören bölgelerinin büyük ölçüde kırsal yerleşimlerden oluştuğu görülmektedir. Tire merkezindeki ızgara plan şemasından Bizans ve öncesi dönem yerleşimlerini izlemek mümkündür(Caner Yüksel 2015, 155-156). Bu açıdan bakıldığında Türklerin Tire'nin merkezi olan Tahtakale bölgesine yerleşirken doğrudan Bizans yerleşiminin üzerine kendi yerleşimlerini kurmuş olabilecekleri öngörülmektedir³⁶. Çeşmelerde kullanılan devşirme malzemeden yola çıkarak Tire'nin Roma Dönemi'nde bir nekropol alanına sahip olabileceği düşünüldüğünde, küçük bir yerleşim olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan sadece çeşme ölçüğünde değil, Tire yapılarında Roma ve Bizans taş eserlerinden oluşan devşirme malzemenin yaygın olarak kullanılmış olması savımızı desteklemektedir³⁷. Kentin merkezindeki Tahtakale Çarşısının hala kullandığı yapıları buradaki hristiyanlık yerleşimi konusunda bilgi veremese de; buradaki ve çevredeki 14-16. yüzyıl Türk yapılarında yoğun olarak kullanılan Bizans taş eserleri söz konusu kayıp geçmişe ışık tutarlar. Taş eserlerin tarihleri 5-6. yüzyıldan 13. ve hatta 14. yüzyıla geniş bir zaman dilimini gösterirler. Yine bu ayrıntıda malzemedeki zenginlik birden fazla kiliseye işaret etmektedir. Diğer yandan piskoposluk listelerinde adı geçen bir kentin çok sayıda kiliseye, manastıra hatta piskoposluk ikametgahına sahip olması mümkündür. Bu durum göz önüne alındığında Bizans Dönemi'ne ait olan devşirme malzemelerin tek bir yapıdan getirilmediğini; burada bulunan ve işlevini yitirdikleri için metruk olmuş pek çok Bizans yapısından taşındığını söylemek yanlış olmayacaktır³⁸.

Bu konudaki yorumlara bir katkı olmasını umduğumuz çalışmamızla Tire'nin Türk Dönemi yapılarında bulunan devşirme malzemenin niteliği vasıtasıyla kent tarihiyle ilgili bazı çıkarımlar yapabilmek için araştırmalarımızı sürdürmeyi düşünmekteyiz.

³⁴ Benzer örnekler için bkz. Z. Mercangöz, 2000, 159-160 ; Dennert, 1997, 63.

³⁵ Env.No 261.

³⁶ Tire'de Bizans Dönemi savunma yapısının varlığı ile ilgili tartışmalar için bkz. (Caner Yüksel 2015, 156-157)

³⁷ Karakadı Necmettin Cami'nde Korint ve Çanak tipteki sütun başlıkları ve farklı malzemelerden yapılmış çeşitli tiplerde sütunlar, Alaca Mescit'te sütun başlıkları, Yahşi Bey Cami'nde porfir sütunlar, çeşitli sütun başlıkları ve impost bloklar, Süleyman Şah Türbesinde kaplama mermerler, Alamadan Dede Türbesinde Orta Bizans dönemine tarihlenebilecek levhalar, yazıtlı lento ve Psedo-Sarcophagus -yalancı lahit- olabilecek malzeme, Kadızade Cami'nde arkadlı tipte templon arşitravı, sütun ve başlıklar, Kara Hayrettin Paşa Cami'nde işlevi belirlenemeyen parça, Doğanbey Cami'nde levhalar ve sütun başlıkları, Süratli Cami'nde korint impost başlıklar ve sütunlar ile Yalınayak Hamamında Orta Bizans dönemine tarihlenebilecek levha Tire' de kullanılan devşirme malzemelerden bazılarıdır.

³⁸ Nitekim 13.yüzyılın sonu - 14. yüzyılın başlarında Tire'ye gelmiş bir Katalan olan Ramon Muntaner de Tire'de Aziz Georgios'un röliklerinin olduğu bir kiliseden söz etmektedir ancak bu durum tartışmalıdır. Bknz. (Ramon Muntaner Chronicle, CCVI, çev. Lady Goodenough, 2000, 415.)

KAYNAKÇA

- Alpaslan, S. "Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki Trapez Kesitli Levhalar, Levha Üstü ve Levha Kaideleri", *Adalya II*, 1998, s. 235-247.
- Armağan, M. *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, İzmir: Uğur Ofset, 1983.
- Armağan, M. *Devlet Arşivlerinde Tire*, İzmir: Karınca Matbaacılık, 2003.
- Aslanoğlu, İ. *Tire'de Camiler ve Üç Mescit*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1978.
- Asgari, N. *Helenistik ve Roma Çağlarında Anadolu Ostotekleri*, İstanbul Üniversitesi, yayınlanmamış doktora tezi, 1965.
- Asgari, N. "Die Halbfabrikate Kleinasiatischer Girlandensarkophage und Ihre Herkunft", *Archäologischer Anzeiger, DAI*, 1977, s.329-380.
- Atalay, E. "Kuşini Mermer Ocağı Hakkında ön Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı XXIII-1, 1976, s. 13-15.
- Aydın, A. "Adana Arkeoloji Müzesi'ndeki 6610 Numaralı Misis (Mopsuestia) Lahdi", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2017, Sayı: 42, ss. 27-43.
- Böckh, A. *Corpus Inscriptionum Graecarum*, Ed. A.Böckh, vol II, Berlin, 1843.
- Buresch, K. *Aus Lydien*, 1898.
- Caner Yüksel, Ç. *A Spatial Inquiry into Western Anatolian Urban Centres: Tire in the Making (14th-16th Centuries)*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2009.
- Caner Yüksel, Ç. "The Making of The Commercial Centre in Tire/14th-16th Centuries", *METU JFA* 2015/1(32.1) 147-164.
- Caner Yüksel, Ç. "Aydınöğullarından Osmanlıya Bir Batı Anadolu Kenti: Tirenin Mekânsal Dönüşümü", *Vakıflar Dergisi*, 2014, s.19-33.
- Chishull, E. *Antiquitates Asiaticae*, London 1728. , pars altera s.8-10 nr. X.
- Cutler, A - Tronzo, W. "Sarcophagus", *Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kahzdan, Cilt 3, 1991, s.1841-42.
- Darrouzes, J. *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Texte Critique, Introduction et Notes*, Paris, 1981.
- Deichman, FW. *Repertorium der Christlich- Antiken Sarkophage*, Vol.1, Wiesbaden, 1967.
- Dennert, M. 'Mittelbyzantinische Ambone in Kleinasien', *IstMitt* Band 45, 137- 147, 1995.
- Dennert, M. *Mittelbyzantinische Kapitelle Studien zu Typologie und Chronologie*, Bonn, 1997.
- Dolci, E. *Il marmo nella civiltà romana: La produzione e il commercio Carrara*, 1989.
- Feld, O. "Mittelbyzantinische Sarkophage", *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, 65, 1970, 158-184.
- Ertekin, L. *Lütfi Paşa, Tire Lütfi Paşa Vakıfları ve Vakıfnamesi*, Ankara, 2007.
- Eyice, S. "İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde Bizans-Türk Çeşmesi", *Bellesten*, c.XXXIX, s.155, s.429-444.
- Evren, A. *Tire ve Çevresinde Bulunan Pişmiş Toprak Lahitler*, İstanbul : Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1985.
- Foss, C. "Late Byzantine Fortifications in Lydia", *JÖB* 28, 1979, 267-320.
- Geyik, G. *İzmir Su Yapıları (Çeşme, Sebil, Şadırvan)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erzurum, 2007.
- Goodenough, L. *Ramon Muntaner Chronicles*, Cambridge, 2000.
- Gürler, B. "Arkeolojik Değerleriyle Tire ve Çevresi", *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, 5, 2002.
- Göksu E. *Formation and Alteration Process of the Small Town Centres in Anatolia, The Case Study of Tire* yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1986.
- Keil, J.-Premmerstein, A. v. *Bericht Über Eine Dritte Reise in Lydien und den Angrenzenden Gebieten Ioniens*, Ausgeführt 1911. *Denkschriften*, Wien, 57. Band, 1. Abhandlung, 1911.
- Koch G. - Sichtermann H. *Römische Sarkophage*, Beck, 1982.

- Koch G. Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri, İstanbul, 2001.
- Koch, G. Erken Hıristiyan Sanatı, çev.Ayşe Aydın, İstanbul, 2007.
- Koch, G. Türkiye'deki Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri, Antalya, 2010.
- Koch G. "Überlegungen zum Ende der Sarkofag-Produktion in Kleinasien" Adalya 20, 2017, s.323-356.
- Korkut, T. Die Kaiserzeitlichen Pamphylich- Kilikischen Girlandenostotheken aus Kalkstein. Untersuchungen zu Typologie, Chronologie und Ikonographie, Philipps-Universität Marburg Altertumswissenschaften Archaeologisches Institut, 1999.
- Külzer, A. Streifzüge durch das Tal des Ka strios (Küçük Menderes): Historisch- geographische Impressionen aus Westanatolien, Space, Landscapes and Settlements in Byzantium: Studies in Historical Geography of the Eastern Mediterranean Presented to Johannes Koder , ed. Andreas Külzer-Mihailo St. Popović, Viana, 2017, s.202-203.
- Mercangöz, Z. "Ödemiş Çevresi Bizans Araştırmaları", Arkeoloji ve Sanat, 1994, s.21-28.
- Mercangöz, Z. "Kuşadası'nda Park'taki Bizans Taş Eserleri", Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu, 2000, s. 157-167.
- Mercangöz, Z. "Reflexions Sur Le Decor Sculpté Byzantin D'Anatolie Occidentale", La Sculpture Byzantine VII-XII Siecles, BCH Supplement 49, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, 2008, 31-103.
- Meriç, R. Das Hinterland Von Ephesos, Archäologisch-topographische Forschungen im Kaystros-Tal, Ergänzungshefte zu den Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien ; Heft 12, 2009.
- Meriç, R., Markelbach, R., Şahin, S. "Der antike Name des heutigen Tire", Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bd. 33 1979, s.191-192.
- Müller Wiener, W. "Spoliennutzung in Istanbul", Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift Für Kurt Mittel, ed. R.M. Boehmer, H. Hauptmann, 1983, 369-382.
- Meinardus , O.F.A "The Christian Remains of the Seven Churches of the Apocalypse ", The Biblical Archaeologist, Vol. 37, No. 3, 1974, s. 69-82.
- Megaw, A.H.S Kourion, Excavations in the Episcopal Precinct, Dumbarton Oaks Studies XXXVIII, 2007.
- Miller, K. Itineraria Romana römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart 1916, segment IX.
- Monna D. - Pensabene, P. Marmi dell'Asia Minore, Rome, 1977.
- Ötüken, Y. Forschungen im nordwestlichen Kleinasien: Antike und byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa, İsttMitt 41, Tübingen, 1996.
- Özdemir, M. 275 Nolu Söke Şerhiye Sicilinin (1-212 arası hükümler) Transkribi, Adnan Menderes Üni. Sos.Bil.Ens. yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Aydın, 2009.
- Parman, E. Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri, Eskişehir, 2002.
- Pazaras, Analgyphes Sarkophagi Kai Epitaphies Plakes tes meses kai hysteres byzantines perio-dou sten Hellada, Atina, 1988.
- Peshlow, U.- Peshlow Bindokat, A., Die Sammlung Turan Beleg in Kumbaba bei Şile, Antike und Byzantinische Denkmäler von der Bithynischen Schwarzmeerküste, İsttMitt 27/28, DAI, Tübingen, 1977-78.
- Ramsay, W.M. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, İstanbul, 1960.
- Pınar, İ. Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608- 1918, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2001.
- Robert, L. Documents d'Asie Mineure, XIV: Monnaies et territoire d'He 'racl 'ee du Latmos," BCH 102, 1978, 502-518.
- Russo, E. "The Architectural and Decorative Late Antique and Byzantine Sculptures of the "Agora-

- depo" at Ephesus: Prolegomena to a Catalogue", 24. Kazı Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1.Cilt, 2006, s. 73-84.
- Temple, Ç. "Nevşehir Müzesi'nde Bulunan Bizans Dönemi Mimari ve Litürjik Taş Eserleri", Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim. Dr. A. Mine Kadiroğlu'na Armağan, 2011, 537-552.
- Tezcan, H. Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi, İstanbul, 1989.
- Tokluoğlu, F. Tire, İzmir, 1964.
- Tokluoğlu, F. Tire Çevre İncelemeleri, İzmir, 1973.
- Ulbert, T. Repertorium Der Christlich-Antiken Sarkophage, DAI, 2.Band, Mainz, 1998.
- Waelkens, M., Paepe, P.D, Moens, L. "Survey in the White Quarries of Anatolia," IV Arastırma Sonuçları Toplantısı (Ankara, 1986): 113-23.
- Wefers, S. - Mangartz, F. " Ephesos Bizans Dönemi Atölyeleri", Bizans Döneminde Ephesos, ed. Falko Daim, Sabina Ladstatter, Ege Yayınları, 201.
- Yelken, U. Aydınoğullarına Ait Kitabeler II, Tire'de Büyük Kal'a Köyündeki İsa Bey Çeşmesi, Küçük Menderes Dergisi, 2/7, Haziran, s. 111-112.
- Yılmaz, M. "Söke Bağarası ve Akçakaya Köyü Çeşmeleri", İSTEM, Yıl 14, Sayı 28, 2016, s.275-305.
- Θ. Παζαράς, Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Αθήνα 1988.
- X. ΠΕΝΝΑΣ, "Νέα στοιχεία αποκατάστασης και ερμηνείας του τέμπλου της Παναγίας Κρήνας στη Χίο", La Sculpture Byzantine VII-XII Siecles, BCH Supplement 49, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, 2008, 447-468.

RESİMLER

Resim 1. İsa Bey Cami Çeşmesi

Resim 2. Çeşme Alanı Çeşmesi

Resim 3. Çatalçeşme

Resim 4. Yeğenağa Çeşmesi

Resim 5. Tire Müzesi'nde bulunan 198 Env.Numaralı lahit.

Resim 6. Tire Müzesi'nde bulunan 661 Env.Numaralı lahit

Resim 7. Sülüklü çeşme

Resim 8. Sülüklü Çeşme'de kullanılan ostohek

Resim 9. Yalınayak Hamamı çeşmesi.

Resim 10. Tire Yahşi Bey İmaretî Çeşmesi

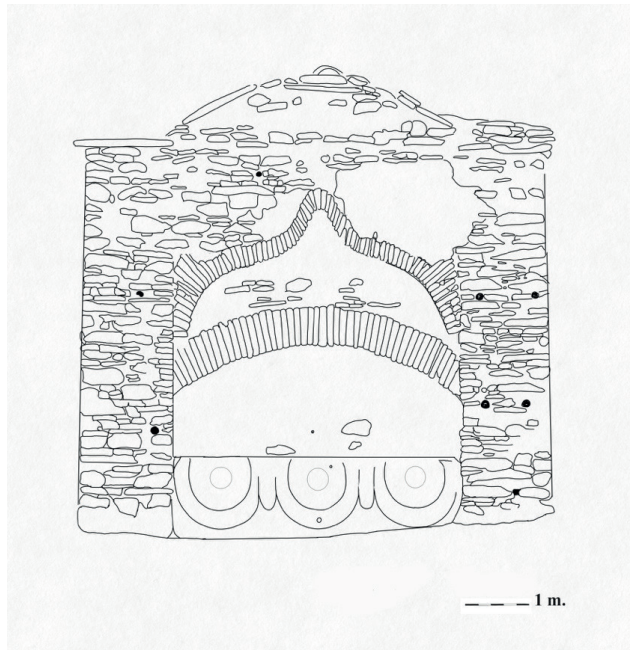

Resim 11. Tire Peşrefli Köyü'nde bulunan çeşme.

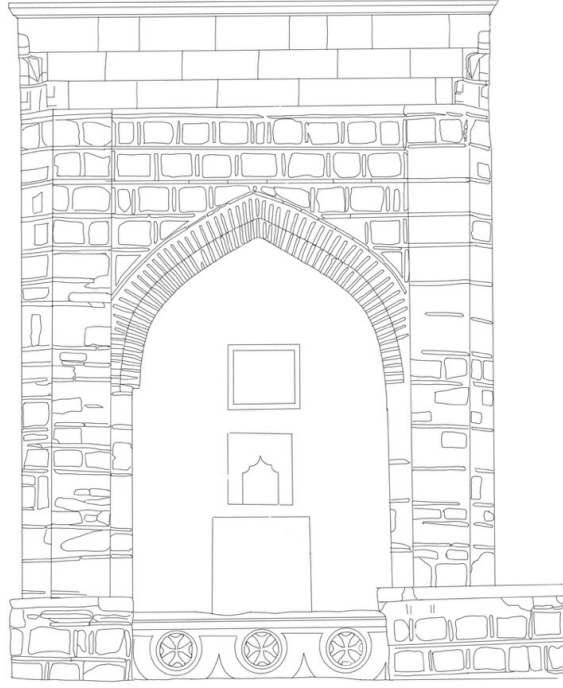

Resim 12. Tire Derekahve'de bulunan çeşme ve su teknesi olarak kullanılan sütun başlığı.

ÇİZİMLER

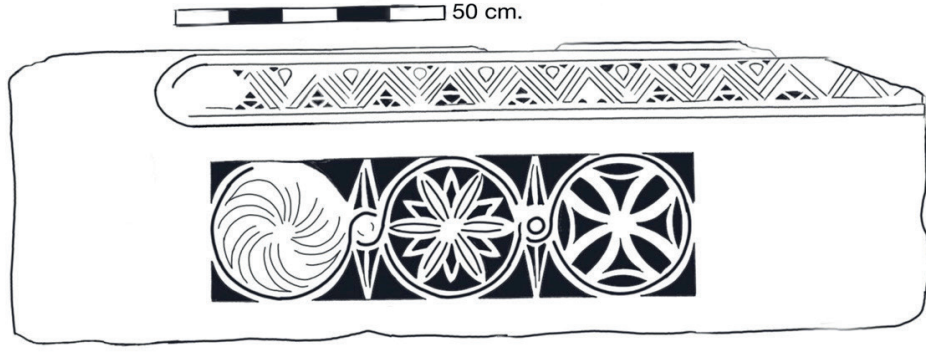
Çizim 1. Çatalçeşme

Çizim 2. Yeğenağa Çeşmesi

Çizim 3. Sülüklü Çeşme'de devşirme olarak kullanılmış levha.

Çizim 4. Peşrefli Köyü'nde bulunan çeşmede kullanılmış arşitrav.

Çizim 5. Peşrefli Köyü'nde bulunan çeşmede kullanılmış levha.